
Суспільні науки про нації та націоналізм

П'єр БІДАР

RÉSUMÉ

Pierre Bidart. Les sciences sociales face à la nation

L'auteur s'intéresse aux modalités de traitement des thèmes de la Nation et du nationalisme par les sciences sociales. Les fondateurs de la sociologie et de l'ethnologie, Durkheim et Mauss, se réfèrent de manière constante au phénomène national, sans pour autant lui consacrer des travaux majeurs. Pour sa part, Marcel Maquet n'a pas manqué de rappeler son importance cardinale dans la formation des sociétés modernes. L'auteur appelle en conclusion à un véritable sursaut des sciences sociales, et de l'anthropologie en particulier, pour en faire un objet d'étude fondamental.

Mots-clés: Ethnologie. Sociologie. Nation. Nationalisme. Durkheim. Mauss.

SUMMARY

Pierre Bidart. Social Sciences about Nations and Nationalism.

The author is interested in features of interpretation in social sciences of such themes as nation and nationalism. The founders of sociology and ethnology — Durkheim and Mauss constantly address to the phenomenon of nationalism, nevertheless do not devote to it thorough works. For his part, Marcel Maquet has not missed an opportunity to remind of the importance of its role in formation of the modern society. In conclusion the author calls for the appropriate validity of increase of interest to social sciences and, in particular, to anthropology, as to a subject of fundamental study.

Key words: Ethnology. Sociology. Nation. Nationalism. Durkheim. Mauss.

Жозефу де Местру, який вважає, що слово *нація* «зручне, тому що з ним роблять все що завгодно» (de Maistre, 1845:57), Люсьєн Фебвр міг би заперечити, що «якби дійсно існувала історична географія, найважливішим питанням, яке мало стояти перед цією дисципліною, безсумнівно, було б питання, яке постає перед великими націями протягом всього їх існування»¹.

Зауваження видатного історика, здається, у Франції не справило значного ефекту. Теми нації та націоналізму багато втрачають від нехтування ними суспільних наук, принаймні деяких з них. Через свою належність до практично неосягнутого (чи ще гірше, до неосяжного), вони наражаються на перешкоду старого розподілу всередині суспільних наук: предметів, які надають перевагу історії, філософії, праву та політичним наукам, що дуже рідко звертаються до соціології та антропології. Чи змінюється ця ситуація? Можна відзначити певне збудження наукової думки з появою праць Ф. Броделя та П. Нора (1986), присвячених «французькій самотності», з організацією міжнародного симпозиуму на тему: *Нації, націоналізми та перехідні періоди. XVI-XX ст., обрані організаторами (з Центру досліджень порівняльної історії перехідних періодів) з метою «знову обмірковувати важливі питання, якими є генезис, еволюція, характер національної самотності та національних рухів: національні рухи з XVI по XIX ст. в Європі, а також сучасні рухи»* (Lemarchand et Mazauric, 1993:13) включаючи роздуми Домініка Шнаппера (1991; Schnapper, Mendras et alii, 1990) про національне почуття та про «наших» (Bidart, 1991), а також суттєві внески журналістів,

присвячених *національній* темі, таких як «Genèses» (суспільні науки та історія) з номером під назвою «Le National» (1991)² та «Débat» (1995) із серією його статей, присвячених темі «Нація: між застарілістю та відродженням»³.

Історичний дискурс, розглядаючи європейське дев'ятнадцяте століття як століття «національностей», тобто століття побудови сучасних держав-націй, аж ніяк не посприяв призупиненню історичної точки зору, посилюючись на останні прояви націоналізму в неприпустимих конфліктах XX ст. Таким чином, було знову висунуто, точніше, підтверджено версію, що засновані держави-нації воліли нав'язати умови їх власної організації. Через це вияв національного характеру міг бути затаврований як політично та, внаслідок цього, науково неспроможний.

Диференційований підхід до теми національного в суспільних науках показує, наскільки ці науки залежать від суспільства, яке їх продукує, та відтворює способи організації наукових досліджень об'єктів — конформізм думки, обмеження, безрезультатні роздуми. У цьому плані наявність національної теми в історичній думці XIX ст. є проявом подвійної вимоги часу і тісного зв'язку між політикою та наукою: знання національного фактора — з одного боку, його захист та пояснення — з другого. Фундаментально посилюючи колективну свідомість та колективну дію (або ж «працюючу», у випадку мови, території, історії, і т. ін.), національний фактор є реальністю, яку важко охопити, настільки історичними іноді є розбіжності — навіть для націй, затверджених структурою державного типу — між національною риторикою керівної еліти та можли-

вістю її соціального втілення. Слід було б нагадати, що націоналізація соціального французького простору завершується, на думку експертів, з Першою світовою війною внаслідок об'єктивації зовнішнього ворога та факту кровопролиття, що було важливим єдиним фактором. Складність у подібному визначенні нації пояснює відмінність метонімій: нація — батьківщина — держава, нація — націоналізм — національність, які розглядалися з XVIII ст.⁴, і які також можна знайти у Дюркгейма (1969), Мосса (1969) чи Гальбвакса (1963). У галузі формування історії (краще говорити про філософію історії) відзначається збіг формування сучасної історичної науки з приходом нації; точніше, історія бере участь у побудові національної ідеї, що була змодельована у Франції братами Люм'єрами за принципами освіченого розуму, та універсальності французької мови та культури, у той час як у Німеччині, *Aufklärung*, реагуючи на претензії французьких братів Люм'єрів, осягає її, завдяки Гердеру, Фіхте та Гумбольдту, зокрема, в онімежуванні, відродженому протестантизмом та звеличеному якостями німецької мови (що має переваги над французькою, яка стала занадто офіційною через «ідею просвітництва»). Більшість східноєвропейських націоналістичних течій XIX ст.⁵ розвинули гердерівський підхід до нації, ототожнений з «генієм народу» (*Volksggeist*), щоб протистояти іншій нації, яка начебто вважалася вищою. Третій Рейх також потім долучиться до гердерівських позицій, спотворивши їх реальний зміст⁶ заради зміцнення свого політичного реноме, вважаючи Гердера підозрілим автором⁷.

Проповідуючи теорію універсальної культурної відносності (усі нації однакові), але побудувавши паралельно свою «філософію історії» та власну концепцію народної культури починаючи з почуття нижчого становища стосовно канонів французького класицизму, Гердер готував ґрунт для *Anschluss* та до роздрібнення Австрійської імперії і через це — розквіту націоналістичних течій, посилюваних усвідомленням меншовартості: німців щодо Франції, поляків щодо Німеччини та Австрії, чехів щодо Австрії, українців щодо росіян.

Великий прихильник Французької революції, сумнозвісної своїм постреволуційним періодом, Фіхте, який здебільшого поділяв позиції гердерівської концепції, малює у своїй праці *Discours à la nation allemande*⁸ справжній освітній проект, що припускає трансформацію німецької нації в політичний, культурний та ідеологічний суб'єкт. За відсутності заснованої держави-нації, саме німецька мова, історичну глибину та онтологічні властивості якої він підкреслює, наділяється функцією символічного представництва німецької нації, головною культурною інфраструктурою якої вона є.

Що ж до Г. де Гумбольдта⁹, видатного мислителя *Aufklärung*, маловідомого у Франції, то він захищає ідею тісного зв'язку між мовою і нацією чи народом, який нею розмовляє, але в той же час здійснює гносеологічну революцію, що полягає у звільненні лінгвістичного мислення від ідеологічного та філософського впливу, і приводить до формування автономної науки — лінгвістики.

Наполягання на лінгвістичному вимірі національного фактора пояснює важливість студій з порівняльної філоло-

гії у стінах Німецького університету та формування «Історичної школи» (Dilthey, 1988), яка розвиватиме органіцистську концепцію нації. Розбіжності між тим, що нащадки назвуть німецькою, або ж органіцистською, концепцією нації, та французькою, чи політичною, концепцією (звеличеною відомою промовою Ренана про націю, у Сорбоні) живитимуть багату філософсько-історичну літературу, якій не бракуватиме ідеологічних натяків та висновків. Жан-Ів Гіомар (1995 : 49-69) підкреслює позитивне та негативне цих стереотипних протиставлень між тією Францією братів Люм'єр і «універсального розуму», та тією Німеччиною, що потрапила з XVIII ст. у колу *Volksggeist*, а також між «гарною» Німеччиною Канта, Шиллера, Гете, та «поганою» Німеччиною, народженою з Гердером та тріумфуючою з Бісмарком і Гітлером, проходячи також, як багато хто думає, через Гегеля. Канонізація цих протиставлень відбулася дуже різними шляхами, так само, як і різними були думки істориків.

Від Дюркгейма до Мосса

Особливість національного дискурсу, політичні заходи соціалізації національного фактора та його взаємозв'язок з республіканським ідеалом можуть, на нашу думку, пояснити незначний внесок суспільних наук, що зароджуються у супереч вимогам засновників. Справді, наділені місією пізнання нового індустріального суспільства, вони повинні також виробляти норми соціальної єдності, не торкаючись норм національної згуртованості. Саме так Дюркгейм викладає, скоріше за все, елементарні та спірні міркування під час дебатів, що проводилися у 1905 році з Відалем де ла Блашем, Полем Дежарденом, Артуром Фонтеном та іншими з приводу тем «нації», «батьківщини», «народу» та опубліковані у *«Libre entretiens»*, уточнюючи, що «мабуть, найвірнішим способом є відхід від уживання застарілих слів та заміна їх новими словами, яким потрібно було б надати чітко визначеного змісту», та зауважуючи, що існують «групи людей, які об'єднані спільною цивілізацією, але не об'єднані політичними зв'язками. Як приклад «національності» можна навести ті групи, які вийшли з колишніх держав, і які не відмовилися знову об'єднатися, або держави, що перебувають на шляху формування. Є випадки, коли дві групи змішуються, як у Франції, де одна й та сама група одночасно належить і до держави, і до національності. У цьому випадку я пропоную вживати слово «нація» (Noiriel, 1991 : 72-94).

Позитивізм та ідеологічні і республіканські переконання підштовхують його, скоріше за все, до розгляду (або ж до його уникання?) нації як національності, ніж до поняття націоналізму, надаючи, здається, перевагу терміну «патріотизм».

У книзі *Education morale* (Durkheim, 1963), подано три складові моральності: дух дисципліни, належність до соціальних груп та самостійність волі; суспільство розглядається як «колективна особистість», але навряд чи розуміється як національне продовження. Проте нація, на думку Дюркгейма, є проміжною, застарілою реальністю, нижчою за «моральні цінності»: «З колишніх маленьких племен

утворилися нації; потім і самі нації змішалися й увійшли в більш масштабні організації. Після цього моральні цінності суспільства стали більш узагальненими. Вони все більше відриваються від етнічних чи географічних особливостей (...). Таким чином, людські цінності — це вищі за найпіднесеніші національні цінності. І чи не до них повинна повернутися верховна влада?» (там само: 64). І далі: «Але фактично людина є цілісною тільки, якщо вона належить до численних спільнот, і сама моральність є цілісною тільки тоді, коли ми відчуваємо себе солідарними з різними спільнотами, до яких ми належимо (родина, корпорація, асоціації, політика, батьківщина, людство). Але, в будь-якому разі, оскільки всі ці різні суспільства мають різну моральну цінність, бо не всі вони відіграють однаково важливу роль у колективному житті в цілому, вони не могли б займати однакове місце в наших переконаннях. Є одне, яке користується справжньою перевагою над усіма іншими, і яке, переважно, визначає моральну поведінку, — це політичне суспільство або батьківщина, але батьківщина в розумінні часткового втілення ідеї людства» (там само: 68).

Марсель Мосс, безумовно, є точнішим, часто нагадуючи, що місце національної належності — у виявах соціальної поведінки, та погоджуючись стосовно теми нації із серією міркувань Анрі Леві-Брюля¹⁰, об'єднаних під назвою «*Nation, nationalité, internationalisme*» (Mauss, 1969: 573-63) у 20-х роках та опублікованих у 1954 році. Приділяючи увагу таксономії, методиці, Мосс прагне до теоретичних узагальнень, які він здійснює, враховуючи пояснення Арістотелем різниці між «*народами або «етносом» та містами чи «полісами»*, і що ми називаємо державами чи націями» (там само: 581), та ставлячи завдання «*розрізнити друзі, але й не нехтувати, тим не менш, розрізненням перших*». Він робить це, нагадуючи про відмінність між соціальними станами, які звеличують або ні, про досвід або національний масштаб: відмінності між відомими суспільствами, що заслуговують на звання нації, між тими, які знаходяться в процесі його здобуття і тими, історична доля яких позбавила їх такого шансу назавжди. Він визнає соціологічний вимір, особливо чутливий до національного фактора: «*здається, на перший погляд, що колективне життя може розвиватися тільки у рамках політичних організацій з чітко визначеними межами, тобто національне життя є найвищою формою і, що соціологія не може містити знання про вищі соціальні явища*» (Mauss, 1974 : 451). Мосс констатує, що національне питання є частиною «*недосліджених ділянок*»¹¹ молоді соціології, тоді як в її розпорядженні є серйозні знання «*про примітивні форми полісегментних суспільств, кланові суспільства, племінні системи, примітивні форми монархії та деякі з її розвинутих форм*» (Mauss, 1969 : 578) та «*що на іншому краю еволюції*» (там само) є багато праць юристів та філософів з питання держави. Починаючи з цих перших свідчень, дослідження Мосса тяжіють до дидактичності, позитивності та підказують широке коло питань, з якими будь-яке вчення про націю повинно було стикатися. Ці питання повністю висвітлені у визначенні нації, яке він дає, маючи намір довести його евристичну і прагматичну цінність: «*Під нацією ми розуміємо матеріально та морально інтегроване суспільство зі стабільною, постійною цен-*

тральною владою, з визначеними кордонами, з відносною моральною, ментальною та культурною єдністю мешканців, які свідомо залучилися до держави та її законів» (там само: 584). Мосс підкреслює інтегруючий вимір національного фактора та висловлює думки про існування різних процесів втілення національної ідеї через обмеження місцевих суверенітетів, звичаїв, через націоналізацію сфери економічних відносин, через створення спільних ідентифікаційних символів, таких як прапор, через послаблення внутрішніх культурних відмінностей, яке проходить через таврування провінційної належності. Звідси виникає бажання знати, як «*сучасна нація вірить у «свою» расу*» (навіть якщо йдеться про антропологічно хибну точку зору) (там само: 595), «*вірить у свою мову*»¹², «*вірить у «свою» цивілізацію (факти, якими відзначається ця націоналізація думки та мистецтва, численні)*» (Mauss, 1969 : 599 та 600). Деякі теми для роздумів заслуговують, на думку Мосса, на особливу увагу: так само як і знання умов формування націй, потрібне і знання властивостей їх індивідуальності — «*значного соціального явища, новизна якого здебільшого недостатньо відчутна*» (там само: 594); але важливо також урахувати питання формування вірувань та вигадок, важливість структур та установ (церков, держави, університетів і т. ін.), які творять історію, джерела ненависті між націями та почуття вищості, відмінності елементів, що можуть бути віднесені до формулювання національної ідеї (Мосс, який говорить про історію націй європейської держави, згадує про роль фольклору Оссіана, германської філології, казок братів Грім та відкриття Едда), створення великих націй (там само: 603), центральну роль освіти у формуванні колективного духу нації, смислу та могутності національного, символічне змішування понять нації, батьківщини, майже республіки, стосовно Франції¹³. Враховуючи таку кількість нюансів, Мосс пропонує й інше визначення нації: «*У цілому, цілісна нація — це достатньо інтегроване суспільство з демократичною центральною владою, кількоступеневою, що в будь-якому випадку має уявлення про національний суверенітет, кордони якого загалом є кордонами раси, цивілізації, мови, моралі, коротше кажучи, національного характеру*» (Mauss, 1969 : 604). Однак, рідко зустрічаються країни з таким збігом, за винятком «*сформованих націй, де все це співпадає*» (там само). І саме тому, що ці збіги такі рідкісні, вони є «*видатними і, якщо нам дозволять судити, це крацими*».

Його переконання, водночас наукові (систематичне дослідження всіх форм вираження соціальних відносин) та політичні (пояснення своїх соціалістичних переконань), спонукають його до дослідження всіх проявів, що ведуть до виходу за межі національних кордонів, до вивчення космополітизму та інтернаціоналізму. Космополітизм містить мораль, в якій нації позбавилися їх суверенної влади та творчої функції закону на користь нової справи, справи людства (там само: 629). Мосс вбачає в цьому «*останній результат чистого, релігійного та християнського, чи метафізичного індивідуалізму*».

Його критика, або його застереження, ще підсилюється: «*Ця політика «людини — громадянина світу» є нічим іншим, як наслідком теорії піднесення всюди однакової ко-*

чової людини, фактором моралі, що переважає над реаліями соціального життя, моралі, що сприймає тільки єдину батьківщину — людство та не сприймає інших законів, крім природних. Будь-які ідеї, що, можливо, є дієвими для обмеженого кола, але не можуть бути мотивами дії для більшості людей чи навіть для жодного з існуючих суспільств» (там само: 629-630). Космополітизму, який «заперечує націю», він протиставляє інтернаціоналізм, що «визначає її місце» (Mauss, 1969: 630) та протиставляється націоналізму, який «ізолює націю» (там само). Він повністю поділяє визначення Дюркгейма, який розумів соціалізм як «контроль нацією економічної влади» (там само: 638). Він виявляє твердий інтелектуальний оптимізм, розрізняючи в історії неперервний та безповоротний рух до покращення національної реальності та цивілізації: «усі нації та цивілізації нині тяжіють до чогось більшого, більш сильного, більш загального та більш раціонального (дві останні теорії — взаємопов'язані, тому що за межами символу люди спілкуються тільки в раціональному та реальному» (там само: 478). Чутливий до аналітичних категорій і цінностей індустріального суспільства, сповненого обіцянок (здоровий глузд, прогрес), він розрізняє «націоналістичний період» та «раціоналістичний період»: «Цивілізація націоналістичного періоду — це завжди їх культура, культура нації, тому що, звичайно вони ігнорують цивілізацію інших. Цивілізація раціоналістичного та, взагалі, універсалистського й космополітичного періодів, подібно до великих релігій, становить щось на зразок одночасно ідеального та реального стану речей, раціонального і, в той же час, природнього, причинного та разом з тим заключного, коли прогрес, щодо якого немає сумніву, поступово деблокується» (там само: 476). Зайняті визначенням основ соціологічних та антропологічних наук, глибоко вражені війною та її руйнівними наслідками серед їх друзів та співробітників, уважні до всіх форм «раціоналізації» соціального життя, заклопотані узгодженням соціалістичного обов'язку та позитивістських розмірковувань, Дюркгейм та Мосс вимірюють велике соціальне та символічне значення національного фактора, не приступаючи, однак, до трансформації його в об'єкт пріоритетного вивчення. Його так і залишають ескізом.

Щодо антропології нації

Марсель Маже, зі свого боку, не вагається зробити з цього одну з головних тем європейської етнології (Maget, 1968). Виходячи з того, що Європа відзначається тенденцією до внутрішньої уніфікації та підтримки універсальності, він одразу зауважує, що «основним фактором, з яким етнограф стикається з самого початку, є фактор національний» (там само: 1249). Нації поглинають офіційну фразеологію (часто утворену зі стереотипів), наділену небезпечною ефективністю. Чи привела могутня присутність європейських націй до їх повного самопізнання та чи досягли образи, носіями яких вони є, максимуму об'єктивності? На думку Маже, це далеко не так, бо ці образи не уникають критичного прочитання етносів, соціальних належностей, і навіть генерацій.

Незважаючи на те, що дуже давно культурна та економічна історія суспільств будується навколо утвердження верховенства міста, яке сполучає всі структури та символи влади і могутності на шкоду сільському населенню, обмеженому пасивною роллю, та незважаючи на те, що соціальні ієрархії затверджують суспільну впливовість домінуючих класів та витіснення за межі суспільства народу, будь-яка роль якого в історичній діяльності заперечена, починаючи з XVIII ст., «два майже сучасних та деякою мірою співвідносних явища» впливають на долю європейських суспільств: «формування націй та підйом індустріалізації» (там само). Націоналізація території, здійснена адміністративними структурами через лінгвістичні директиви та шкільне навчання, зустрічається з «регіональними особливостями груп населення, посилення яких буде однією з важливих мотивацій місцевих досліджень» (там само). І кожна країна зазнає процесу націоналізації, особливою за своєю формою, своїм ритмом та своєю результативністю. Цей процес, починаючи з XIX ст. супроводжується виникненням системних знань, названих у Німеччині *Volkskunde* (Bruckner, 1987 : 223-247), фольклор — в Англії та Франції, головною рисою якого є інтерес до народу, який звичайно ототожнюють з селянським суспільством. Наука про народ, започаткована в Італії Дж. Б. Віко (1725, *Principi di una scienza nuova*), у Німеччині Месером, у Франції Монтеск'є, знаходить своє продовження в естетичній народі. Національні проекти визначають інтелектуальні традиції, до яких можна віднести метод компаративної лінгвістики в Німеччині чи структурної лінгвістики у Франції. Виникає нове поняття, зокрема у Німеччині, яке позначає фундаментальний масштаб народу, що став головним об'єктом вивчення: *Nationalgeist*, «національний дух» (Herder 1774), *Volksgeist*, «дух народу» (Herder, 1793), *Volkseele*, «душа народу» (Arendt, 1806). Романтизм використовує це поняття для свого літературного та історичного розвитку, розрізняючи вищу верству (*Oberschicht*), вражену космополітизмом, та верству-матір (*Mutterschicht*), не спотворену, втілену в народі (Maget, 1968 : 1249). Ця термінологія буде прийнята країнами з німецькою та нідерландською мовами і взагалі, країнами, що зазнавали германського впливу.

Ці зауваження викладаються по пунктах у дебатах про вивчення народного як «прошарку культури» та народу як «культурного прошарку». І досі це є складним заняттям, яке часто буває двозначним у Франції, якщо послатися на працю П. Готьє *L'Ame française* (1949); автор поєднує змалювання національного образу — «провінційний дух ледве існує у нас» (с. 15) (цитовано Maget, 1968 : 1304) — та поступку французькому характерові з його властивістю інтегрувати відмінності: «Він глибоко різниться зі сходу на захід, з півночі на південь: характер пікардійця не такий, як характер гасконця; нормандця не сплутаєш з савойцем, марсець реагує не так, як мешканець Нанта, мешканець Бордо — не так, як ліонець, парижанин — не так, як оверонець. На перший погляд вони здаються протилежними. Проте, це не так. Між цими темпераментами, цими, настільки різними способами буття та дії, існують спільні особливості, ідентичні риси — незважаючи на значні суперечності, усі французи відчувають, думають та діють у

певний спосіб, який є французьким і тільки французьким» (там само: 1304-1305). Те саме повторюється у нотатках іноземного відвідувача, який відзначає, що французькі університети позбавлені індивідуальності: «що найбільше вразило Баррета Венделла в наших провінційних університетах — це абсолютна відсутність традицій та відчуття місцевості, і він це констатував. Справді, наші факультети, де б вони не знаходилися, пропонують, на відміну від американських університетів, ту саму відсутність індивідуальності» (там само: 1304). Ця відсутність індивідуальності походить, як аргументує М. Маже, з того, що поповнення кадрів французьких університетів відбувається з одного соціального класу, і що такий дослідник у своїй праці послуговується готовими схемами. Також зрозуміле визначення народу як етносу та народу як соціальної верстви, проте чи наближається вона до делікатного заняття (там само: 1310). Цими труднощами наповнені суспільні науки, які є продуктом «національних особливостей», що діють на трьох рівнях: «особливість національної кон'юнктури як об'єкта та меж дослідження; (...) політичні програми; (...) апарат дослідження; (...)» (там само: 1310-1311).

Ці труднощі пов'язані також з хитанням між певним «провінціалізмом, (який) йде в парі з ретроградним характером нації в цілому» та «технократизмом, який не поважає тонкощів регіональної культури і (який) прирівняний до загального темпу тріумфуючих націй» (Maget, 1968 : 1311). Саме тому ця особливість суттєво протиставляється «універсалізації концепцій та завдань» (там само).

Розглядаючи перспективи освіти, наш автор відзначає, що у XIX та XX ст. наука має тоталізуюче і навіть «тоталістичне» спрямування. Результати цього можна знайти в географізмі чи антропогеографізмі, що ілюструються відомою формулою В. Кузена, «Дайте мені ґрунт, і я вам скажу, що це за людина». Справа в тому, що суспільні реалії не підкоряються тоталістичному підходу. Спосіб суспільного існування етносу дає гарний приклад цього: «Якщо поняття етносу вжити як наукове, воно не обов'язково збігається з об'єктом любові патріота або із суспільним устроєм, який хоче заснувати політичний діяч» (там само: 1313). Серед цих перспектив первісною є необхідність «скоротити зони тіньового та невідомого» (Maget, 1968 : 1315), пам'ятаючи, що історично суспільні науки виникли через потреби адміністрування та керування населенням. Серед сучасних невідкладних аспектів особливу увагу необхідно приділити етнічному чиннику (що може тлумачитись не онтологічно, а, скоріше, хибно), насамперед — «складникам національної спільноти» (там само: 1329), тобто символам, національним установам, цінностям, схваленим системою освіти, пресою та засобами інформації. Чи намагатимуться «зробити поєднуваними відмінності та зменшити кількість протиріч або навпаки»? (там само). Про ці нові поняття кажуть як про «поняття несвідомого колективного, що зберігає, завдяки деяким авторам та публіці, езотеричний та магічно-релігійний відтінок» (там само: 1330). Як виробляють етнотипи, до та під час шкільного навчання? Як викладають по пунктах «провінційний етнос»? Які існують вироблені та передані уявлення про французів? Які образи самих себе пропагують іно-

земцю французи? Як ці уявлення накопичуються, в якій послідовності, чи прийняті вони поколіннями, зокрема поколіннями виселених з батьківщини? Які складники можливих способів вияву «невиявлених особливостей» (Maget, 1968)? Деякі нації демонстративно створюють позитивний ефект, іноді його імітуючи, або, навпаки, негативний ефект, знаючи, про постійну дію численних механізмів урегулювання, позиціонування щодо «інших». Таким чином, «баск є баском не тільки для себе, стосовно подібних до себе попередників, сучасників та нащадків, але також для визначеної чи змінної кількості соціальних партнерів, які не є басками, проте більш-менш переконливо зобов'язують його бути для них представником басків» (там само, с. 1315).

Наслідком поділу суспільства на три підсистеми — урбаністично-індустріальне суспільство, народ (або письменне суспільство) та примітивне суспільство (чи неписьменне суспільство) — є формування аналітичного синтаксису та спеціалізація інтелектуальних підходів: етнографія, обмежена вивченням основної сфери, фольклор, або *Volkskunde*, у вивченні народної сфери. Цей розподіл є невдалим, тому що він заважає розширенню меж використання етнографії: «Зробити етнографічний нарис про європейців — це все ще сприймається як засвоєння сумнівного смаку. Література дає приклади, де ця перевага утверджується для визначеного народу і де етнографія є майже синонімом ксенографії». Треба тут додати спрощення, або плутанину, здійснену «університетськими колами» між фольклором та любителством, регіоналізмом, патерналізмом, консерватизмом, а також ієрархією між суспільними науками. Це шкодить побудові справжньої етнографії урбаністично-індустріальної цивілізації, вплив якої на долю суспільств збільшується таким чином, що «культури, національні особливості перебувають щодо цієї цивілізації в тому самому становищі, що й регіональні культури стосовно національних культур» (там само: 1332). Після формулювання сміливого запитання: «Чи не є близькими ці національні особливості до того, щоб стати визначними фольклорними пам'ятками по відношенню до цієї вищої цивілізації, яка тяжіє до широкého розповсюдження» (там само), Марсель Маже завершує свою думку побажанням, яке у сучасному розумінні є звертанням до нас: «Можна уявити людство, в якому така група людей змогла б виховати особистість, не застосовуючи загроз або вираження нижчого стану, де певні межі соціального середовища не мали б загрозливих наслідків, і в якому, нарешті, слова етнографія, фольклор та *Volkskunde* не могли вразити чиную гідність або філософські чи наукові переконання» (Maget, 1968 : 1336).

Численні питання, порушені Марселем Маже, були недостатньо розглянуті. Виняток становлять фундаментальні праці Моріса Агюлона¹⁴, присвячені символам республіки, Анн-Марі Т'есс про регіональний французький літературний рух (Thiesse, 1991) або Кл. К. Дюбуа про «національну ідею» (Dubois, 1992).

Коло читачів журналів суспільних наук розширюється, проте результат залишається дуже відносним. Між 1960 та 1984 роками журналу *Revue Française de Sociologie*, здається, були невідомі терміни «нація», «націоналізм», і «націо-

нальність», які не зустрічаються там жодного разу (Noiriel, 1991 : 72-94). У 1971 році, презентуючи новий журнал «*Ethnologie française*», Жан Кюїзенє запитав себе про мету побудови по той бік лінії знання, що створює відчуття знайомства з суспільством, і може привести до відмови від будь-якої постановки питання про нього. «*Антропологія починається, — каже він, — з визнання відмінностей, виявлення протилежностей, відкриття особливостей*» (1971, 1: 8). Отже антропологічне вивчення «*суспільств французької галузі*», чи може воно поставити собі за першочергову мету «*визначити та ідентифікувати їх, запитати себе про доцільність їхнього об'єднання в межах однієї групи, привести в дію принципи та критерії їх належності. І відповідно розташувати їх соціальну та культурну систему стосовно сусідніх культур, регулярності, яка в них розрізняється, тенденцій, які орієнтують їх еволюцію*» (там само). Частиною цих соціальних та культурних систем є також шлюбні та обрядові звичаї та цінності, пов'язані зі здоров'ям, належність до чоловічої чи жіночої статі, до молодого та старшого покоління. Ці соціальні та культурні системи містять варіанти, названі *підкультурами*. Їхня методична конфронтація всередині загальної культури та дослідження принципів, які створюють систему їхніх протилежностей, формують другий розділ цього етнологічного проекту (там само), що стосується французького простору.

Для вивчення вищезгаданого «*французького простору*», визначеного як «*сукупність франкомовних культур*», треба виділити аспекти подібностей та відмінностей, які наявні в мовах, устаткуванні, установах, ідеалах та цінностях, створених у Європі (там само: 9).

Якщо вивчення особливостей стоїть на першому плані проектів етнологічних аналізів, посилення на національний обрис цих особливостей та на його загострений ідеологічний аспект, націоналізм, не позначається виразно у початковій офіційній політиці. Питання про відмінність культурних проявів буде вперше проілюстроване в праці Данієля Фабра та Жака Лакруа про багатомовність у окситанській етнічній літературі (Fabre, Lacroix, 1972 : 43-66) та з виходом із друку наступного року тому, присвяченого великій кількості мов у Франції¹⁵. Дослідження

розширюються до опису засобів передачі республіканської символіки у селянському осередку (Ozouf, 1975 : 9-32) та у міському просторі (Agulhon, 1975 : 34-56). Шарль Парен злегка окреслює багатообіцяльний вияв національної французької культури (Parain, 1976 : 186), Еммануель Леруа-Ладюрі та Андре Зісбер (1979 : 47-68) аналізують культурну ситуацію французьких новобранців, Луї Дюмон позначає шлях певних міркувань про французьку культурну ідеологію через порівняння національних культур (Dumont, 1988 : 82-4). 1988 рік відзначається особливою зацікавленістю, зокрема з появою першої праці, присвяченої незрозумілим співвідношенням між Етнологією та расизмом¹⁶, та другої, що досліджує Регіоналізми в їх літературних, фестивальних і політичних тлумаченнях¹⁷.

Дві праці ілюструють зв'язок між суспільними науками та способами національного та регіонального структурування: одна представляє відмінність регіональних тлумачень антропологічної думки в Іспанії (Bidart, 1986 : 366-371), а інша присвячена культурному відродженню у Бретані, розгляду його ідентифікуючого характеру (Prado, 1990 : 225-230). З другого боку, думки американських антропологів про Францію та їхні регіональні підсистеми¹⁸ — достатньо рідкісний інтелектуальний підхід — репрезентують настільки свіжу, наскільки й неочікувану зовнішню точку зору. Це випробування антропологічного підходу в тому, що історично його заснувало, тобто вивчення відмінності, показує всю його плідність.

Різнобічний огляд суспільних наук дозволяє побачити, поряд із значними надбаннями, ледве окреслені результати та проекти, що не мають продовження, але особливо він виявляє обсяг досліджуваних галузей. Хоча сформовані нації стали історичною очевидністю, що не підлягає перегляду, а процес розвитку нації визначається ірраціональністю, і суспільні науки є ефективними для вивчення раціональних процесів, все ж тема нації вимагає значної подальшої активізації розвитку суспільних наук. Жажливих конфліктів, які похитнули колишню Югославію та деякі африканські країни, достатньо, щоб довести нагальність цієї потреби. Антропологія, безперечно, знайде в цьому аргумент для подальшого дослідження.

Примітки

¹ Процитовано П. Віларом, 1962: 29, Febvre L. La terre et l'évolution humaine. — Paris, A. Michel : 323.

² Дивитися, зокрема, дуже цікаву оглядову статтю G. Noiriel «La question nationale comme objet de l'histoire sociale», Gèneses, 4, mai 1991 : 72 — 94.

³ Дивитися журнал Débat, (histoire, politique, société). — Paris, Gallimard, 84, 1995. Les articles retenus sont ceux de Michael Mann, «État-Nation : mort ou transfiguration? L'Europe et le monde»: 49 — 69; de Jean-

Yves Guiomar, «De l'Allemagne et de la France. Les faux-semblants d'une opposition»: 70 — 88; de Herbert Lütthey, «La Suisse à contre-courant»: 89 — 104; de Bernard Paquette, «Sous la glace, l'histoire. Les rapports du nationalisme et du communisme en Europe de l'Est»: 105 — 120; de Catherine Coquery-Vidrovitch, «De la Nation en Afrique Noire»: 121 — 138.

⁴ Стосовно цього дивитися: J. Godéhot, «Nation, patrie, nationalisme et patriotisme en France au XVIIIe siècle»; A. Soboul,

«La Révolution Française: problème national et réalité sociale»; P. Vilar, «Patrie et nation dans le vocabulaire de la guerre d'indépendance espagnole» dans Actes du colloque patriotisme et nationalisme en Europe à l'époque de la Révolution Française et de Napoléon, XIIIe Congrès international des Sciences Historiques, Moscou, août 1970, édité par la Société des Etudes Robespieristes. — Paris, 1973, відносно цієї теми дивитися: B. Peloille, art. cité: 13 et suivantes.

⁵ Дивитися: Н. Liebel-Weckowicz, «Nations and Peoples, Baltic-Russian History and the development of Herder's Theory of Culture» dans *Canadian Journal of History*, 21, 1986 ; Т. Namowicz «Herder und die moderne polnische Kultur» dans G. Ziegengeist, Н. Grasshoff et U. Lehman (Ed.), *Johann Gottfried Herder zur Herder-Rezeption in Ost- und Südosteuropa*, Berlin, Akademie — Verlag, 1978; G. Delannoï et P.A. Taguieff (Ed.), *Théories du nationalisme*. — Paris, Kimé, 1991, et en particulier l'article de G. Delannoï, «Nations et lumières, des philosophies de la nation avant le nationalisme: Voltaire et Herder».

⁶ «Скористалися Гердером (1744 — 1803), щоб відстояти своє право на захист місцевих особливостей проти узагальнення, почуття проти розсудливості, романтизм проти класицизму, національне та первісне проти іноземного. Таким чином, у нього мимоволі знаходили тільки протиріччя та дискримінації. Однак, далекий від «протиставлення» мов, народів, націй, культур, весь твір Гердера полягає в об'єднанні, возз'єднанні «голосу народу розпорошеного людства». Не припиняючи перенесення епох та мов від одних до інших, Гердер розвиває філософію перекладу. На інтелектуальному горизонті кінця XVIII ст., швидше за все, в нього, ніж у Вольтера, Гете чи Канта виробляється і звільнення і криза мови», — зауважує Pierre Pénisson. *Johann Gottfried Herder*. — Paris, 1992.

⁷ Красномовний приклад, взятий зі звинувачення А. Фінкелкраута в наслідках теорії *Volksgeist*, у «La défaite de la pensée», Gallimard, 1987. Приймаючи на свій рахунок докори Julien Benda — що містяться у «La trahison des clercs», (1926) — проти мисля-

чого європейського суспільства, яке намагалось задовольнитися видовищем власних творів, власної культури та дослідженням власних місцевих особливостей, А. Фінкелкраут бачить прямий зв'язок між антропологічним релятивізмом Гердера та всіми останніми філософіями контрреволюції; дивитися, зокрема, з 15 по 52 сторінку.

⁸ J.G. Fichte, *Discours à la nation allemande*. — Paris, A. Costes éditeur, 1923. Дивитися також статтю Louis Dumont, «une variante nationale: le peuple et la nation chez Herder et Fichte», *Essai sur l'individualisme*, 1983.

⁹ Робота J. Quillien, *L'anthropologie philosophique de G. de Humboldt* (Presses Universitaires de Lille, 1991, 644 p.) містить цінну інформацію для французьких читачів.

¹⁰ У звертанні, яке він формує замість вступу до «Nation, nationalisme, internationalisme», він пише наступне: «Серед знайомих Марселя Мосса немає жодного, кому він не довіряв би, у процесі цих розмов, у яких він давав найкраще від себе самого, в яких він готував працю про Націю»: 571; А. Леві-Брюль не вагаючись говорить про «magnum opus», що так і лишився незакінченим, по фрагментах, які залишилися, можна сказати, що «робота — монументальна»: 572.

¹¹ *Mauss M.*, *Oeuvres*, vol. 3, 1969 : 578. Мосс зауважує, що «Комт не ставить питання про окремі суспільства, нації, держави»; залишаючи «поза увагою національні індивідуальності», він цікавиться великими історичними епізодами, які фіксують хронологію цивілізацій, (Там само: 454).

¹² *Mauss*, 1969. Він розрізняє в білінгвізмі, що практикувався бретонцями, басками та ельзасцями, і в забутті діалектів прояв «обов'язку поколінь, об'єднаних однією мовою, не знищити її».

¹³ «Стрижнева ідея нації, — каже він, — розглядалася як абсолютна реальність в патріотичних та громадянських, метафізичних та юридичних термінах. Але вона є спонтанним твором поколінь, які донесли до народу, через системи народного та парламентського представництва, поділ суверенитету та правління», (*Mauss*, 1969 : 593).

¹⁴ *M. Agulhon*, «Imagerie civique et décor urbain de la France du XIXe siècle», dans *Ethnologie française*, — 1975, n°1 — 4 : 34 — 56; *La statuomanie et l'histoire*, *ibid.* 1978 (2 — 3) : 145 — 172 ; «Les couleurs dans la politique française», *ibid.* 1990 (4) : 391 — 398; *Marianne au pouvoir*, : Paris, Flammarion, 1989.

¹⁵ Дивитися *Ethnologie française*, 1973 — 3/4; *Pluralités des parlers en France*. Передмова André-Georges Haudricourt.

¹⁶ Серед статей, що складають цей номер (1988 — 2), треба згадати статті, авторами яких є: Marc Knobel; Utz Jeggle; Freddy Raphaël; Marc Piault; Alban Bensa; Gabriel Gosselin.

¹⁷ Див. *Ethnologie française*, 1988. — № 3/*Régionalismes conçu sous la responsabilité scientifique d'Anne-Marie Thiesse*.

¹⁸ Див. *Ethnologie française*, 1991 — 1/*Anthropologues américains par Susan Carol Rogers*.

Література

Agulhon M. Imagerie civique et décor urbain de la France du XIXe siècle // *Ethnologie française*. — 1975. — №1 — 4. — P. 34 — 56.

La statuomanie et l'histoire // *Ethnologie française*. — 1978. — № 2 — 3. — P. 145 — 172.

Les couleurs dans la politique française // *Ethnologie française*. — 1990. — № 4. — P. 391 — 398.

Marianne au pouvoir. — Paris, 1989.

Bidart P. L'anthropologie culturelle en Espagne. A propos de l'ouvrage d'A. Aguirre *La antropología cultural en España* // *Ethnologie française*. — 1986. — № 4. — P. 366 — 371.

1991, (sous la dir. de), *Régions, Nations, Etats. Composition et recomposition de l'espace national*, Publisud.

Brückner W. Histoire de la Volkskunde // *Ethnologues en miroir. Essais réunis par Isac Chiva et Utz Jeggle*. — Paris, 1987. — P. 223 — 247.

Cuisenier J. Construire son objet: l'ethnologie française et son domaine // *Ethnologie française*. — 1971. — № 1. — P. 8.

Débat. 1995, (histoire, politique, société). — Paris, Gallimard, № 84.

Durkheim E. 1969, *Leçons de sociologie*. — Textes III. — Paris, 1970.

Delannoï G., Taguieff P. A., (Ed.), *Théories*

du nationalisme. — Paris, 1991.

Dilthey W. L'édification du monde historique dans les sciences de l'esprit. — Paris, 1988.

Dubois Cl. C. L'imaginaire de la Nation (1792 — 1992). — Bordeaux, 1992.

Dumont L. Une variante nationale: le peuple et la nation chez Herder et Fichte // *Essai sur l'individualisme*. — Paris, 1983.

L'idéologie politique française vue à la lumière d'un début de comparaison des cultures nationales (*Bulletin de la SEF*, n°14) // *Ethnologie française*. — 1988. — № 1. — P. 82 — 84.

Durkheim E. L'Education morale. — Paris, 1963.

- Analyses de littératures populaires // Ethnologie française. — 1972. — N° 1 — 2.
- Pluralités des parlers en France, Introduction par André-Georges Haudricourt. — Paris, 1973. — P. 3 — 4.
- Ethnologie et racismes. — Paris, 1988. — N° 2.
- Régionalismes. — Paris, 1988. — N° 3.
- Anthropologues américains. Regards sur la France. — Paris, 1991. — N° 1.
- Fichte J. G. Discours à la nation allemande. — Paris, 1923.
- Halbwachs M. Esquisse d'une psychologie des classes sociales. — Paris, 1963.
- Lemarchand G. Mazauric CP. Nations, Nationalismes, transitions, (présentation) // Actes du symposium international, 12 — 15 novembre 1992 à l'Université de Rouen. — Paris, 1993.
- Liebel-Weckowicz H. Nations and Peoples, Baltic-Russian History and the development of Herder's Theory of Culture // Canadian Journal of History. — 1986. — N° 21.
- De Maistre J. Considérations sur la France. — Lyon, 1845. — P. 57.
- Mauss M. Oeuvres. — Paris, 1969. — T. 3. Oeuvres, vol. 2, Représentations collectives et diversité des civilisations, «note sur la notion de civilisation» par E. Durkheim et M. Mauss. — Paris, 1974. — P. 451.
- Namowicz T. «Herder und die moderne polnische Kultur» dans G. Ziegengeist, H. Grasshoff et U. Lehman (Ed.), Johann Gottfried Herder zur Herder-Rezeption in Ost- und Südosteuropa. — Berlin, Akademie — Verlag, 1978.
- Noiriel G. La question nationale comme objet de l'histoire sociale // Genèse. 1991. — N° 4, mai. — P. 72 — 94.
- Nora P. (sous la direction de). Les lieux de mémoire, T. II, La Nation. — Gallimard, 1986.
- Ozouf M. Du mai de liberté à l'arbre de liberté: symbolisme révolutionnaire et tradition paysanne // Ethnologie française. — 1975. — N° 1 — 4. — P. 9 — 32.
- Parain Ch. Le problème de la culture nationale française (Bulletin SEF. n°20) // Ethnologie française. — 1976. — N° 2. — P. 186.
- Pénisson P. Johann Gottfried Herder. — Paris, 1992.
- Poirier J. (sous la direction de), Ethnologie générale, M. Maget, «Problèmes d'ethnographie européenne», Encyclopédie de la Pléiade. — Gallimard, 1968. — P. 1247 — 1339.
- Prado P. Culture et identité en Bretagne // Ethnologie française. — 1990. — N° 2. — P. 225 — 230.
- Quillien J. L'anthropologie philosophique de G. de Humboldt. — Lille, 1991.
- Schnapper D. La France de l'intégration. Sociologie de la nation en 1990. — Gallimard, 1991.
- Schnapper D., Mendras H. et alii, Six manières d'être européen. — Paris, 1990.
- La communauté de citoyens. — Gallimard, 1994.
- Thiesse A. Ecrire la France. Le mouvement littéraire régionaliste de langue française entre la Belle Epoque et la Libération. — Paris, 1991.
- Vilar P. La Catalogne dans l'Espagne moderne. Recherches sur les fondements économiques des structures nationales. — Paris, 1962. — P. 29.